

การเก็บข้อมูลวิจัยชุมชนภาคสนาม Fieldwork and data collection in local communities

ปัญญา เลิศไกร* และลัญจกร นิลกาญจน์**
Punya Lertgrai and Lunjakon Nillakan

บทคัดย่อ

การเก็บข้อมูลวิจัยชุมชนภาคสนาม มีวัตถุประสงค์ เพื่อเสนอแนวทางการเก็บข้อมูล งานวิจัยชุมชนภาคสนาม ให้กับนักวิจัยที่ออกแบบการวิจัยโดยใช้ข้อมูลจากภาคสนามเป็นหลัก โดยศึกษารวมรอบและสังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับหลักการ แนวทางให้กับนักวิจัยที่ออกแบบการวิจัยในการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพจากการปฏิบัติการภาคสนาม

การวิจัยชุมชนภาคสนาม เป็นวิธีการศึกษาโดยใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์ เป็นการเข้าไปศึกษาเรียนรู้เรื่องราวต่าง ๆ ของชุมชนเป้าหมาย และใช้กระบวนการเก็บข้อมูลในชุมชนอย่างเป็นระบบ นำข้อมูลที่ได้มาจากภาคสนาม ซึ่งเป็นข้อมูลที่ปราศจากอคติ ไม่มีความรู้สึกของผู้เก็บข้อมูลเข้าไปเกี่ยวข้อง ต้องมีการตรวจสอบความน่าเชื่อถือแล้วนำมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ด้วยหลักการเชิงทฤษฎี ใช้กระบวนการทางสังคมให้ได้มาซึ่งข้อมูลอย่างเป็นปรากฏการณ์ปกติที่เกิดขึ้นในชุมชนนั้น

การวิจัยเพื่อเรียนรู้เรื่องราวของชุมชน เป็นการศึกษาเพื่อเรียนรู้ รับทราบเรื่องราวต่างๆ ของชุมชน ทำให้ได้รับองค์ความรู้เกี่ยวกับชุมชน เพื่อนำไปวิเคราะห์ สังเคราะห์ สู่วิธีการวิจัยและพัฒนา มาใช้เป็นแนวทางการศึกษาชุมชน ทำให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนที่ศึกษา และต้องได้รับความร่วมมือจากคนในชุมชน อันนำไปสู่องค์ความรู้ที่เกิดจากปรากฏการณ์จริง ที่ชัดเจนและเป็นประโยชน์ทั้งด้านวิชาการและการพัฒนาชุมชนต่อไป

คำสำคัญ : ข้อมูลการวิจัยชุมชน

* รองศาสตราจารย์ ดร. คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช

** ดร. นักวิชาการศึกษา ศูนย์แพทยศาสตรศึกษาชั้นคลินิก โรงพยาบาลมหาราชนครศรีธรรมราช

Abstract

Fieldwork and data collection in rural communities' processes have the objectives to present guidelines in undergoing fieldwork for researchers based on data that primarily collected from fieldwork. The assessment and synthesis of principles and knowledge would offer perspectives that would be beneficial for research designs.

Community fieldwork is a method that uses scientific techniques in learning about local communities' objectives. The data collected would be appropriately followed protocol. The information must be objective without personal affiliations or perspectives of the data collectors. The data then must undergo quality assessment to ensure objectivity by following the social norm of that community where the information would be conveyed naturally.

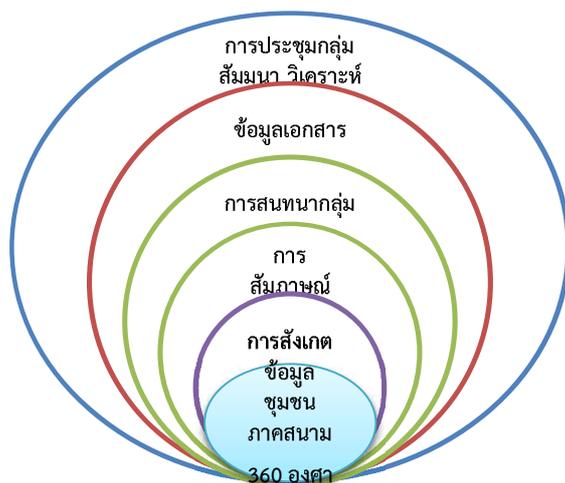
The research's aim to learn about the various structures within the community in order to analyze and synthesize a method that would accurately assess the community. Henceforth, cooperation from the community also plays the part that attribute to practical community development and academic development.

Keywords: Community research data, Data of community research

บทนำ

การศึกษาวิจัยภาคสนาม ผู้วิจัยต้องมีความพร้อมในการลงสู่ชุมชนเพื่อเก็บข้อมูล โดยเตรียมความพร้อม ทั้งเตรียมใจให้พร้อมด้วยการสร้างความรู้สึกรักที่จะลงชุมชน สนุกกับการปฏิบัติงานวิจัยในสนาม สนใจที่จะศึกษาเรียนรู้ โดยไม่มีอคติทั้งเชิงบวกและลบ เปิดใจพร้อมจะเรียนรู้เก็บข้อมูลจากความจริงแท้ วิธีการศึกษาที่มีวิธีการเก็บข้อมูลหลักที่ใช้ในการศึกษา วิเคราะห์อย่างเป็นกระบวนการมีอยู่หลายวิธี แต่ละวิธีจะได้ข้อมูลที่โดดเด่นแตกต่างกัน ผู้ศึกษาชุมชนภาคสนาม จึงมักใช้ข้อมูลจากหลายวิธีการ มาเป็นแบบการศึกษา จะช่วยให้การวิเคราะห์มีความแม่นยำ หน้าเชื่อถือมากขึ้น ซึ่งมีวิธีการดังนี้

1. การสังเกต
2. การสัมภาษณ์
3. การสนทนากลุ่ม
4. การใช้ข้อมูลเอกสาร
5. การประชุมกลุ่มหรือเวทีวิพากษ์

แผนภูมิแสดง การเก็บข้อมูลวิจัยชุมชนภาคสนาม

องค์ประกอบของผู้เกี่ยวข้องกับการวิจัยชุมชนภาคสนาม

การวิจัยชุมชนภาคสนาม เป็นกระบวนการที่อาศัยความร่วมมือจากองค์ประกอบสำคัญจากคนที่เกี่ยวข้องกับชุมชน อันได้แก่ ประชาชนในพื้นที่ นักวิจัยนักวิจัยร่วมและนักพัฒนา โดยทั้ง 3 ฝ่ายจะต้องมี “โลกทัศน์ร่วม” คือ มีความเข้าใจร่วมกันในเรื่องที่กำลังศึกษาวิจัย ทิศนคติและบทบาทของนักพัฒนา แนวทางวิธิตดการพัฒนา เป็นหลักฐานที่สำคัญยิ่งสำหรับการสืบค้นองค์ความรู้จากชุมชน ซึ่งหากทั้ง 3 ฝ่ายมีความเข้าใจที่แตกต่างกันผลของการประสานความร่วมมือในการวิจัยภาคสนามในชุมชนจะเป็นไปได้ด้วยความยากลำบากได้ แต่หากมีการประสานเครือข่าย (network) เพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์และความรู้ร่วมกันทั้ง 3 ฝ่ายอย่างราบรื่น การดำเนินงานศึกษาวิจัยก็จะได้รับความสะดวกและเป็นประโยชน์โดยตรงต่อทุกฝ่าย

1. ประชาชนในพื้นที่ ที่เป็นตัวแทนของชุมชน ผู้ที่รู้และเข้าใจความต้องการหรือสาเหตุปัญหาภายในชุมชนอย่างแท้จริง รวมทั้งชาวบ้านยังเป็นผู้ที่รู้ถึงทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน ทั้งทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรมนุษย์ที่เป็นแหล่งรวมของภูมิปัญญาชาวบ้าน และเป็นต้นทุนทางสังคม (social capital) ภายในชุมชนที่มีอยู่ และสามารถนำออกมาพัฒนาก่อให้เกิดประโยชน์กับชุมชนได้

2. นักวิจัย และนักวิจัยร่วม ซึ่งเป็นตัวแทนของนักวิชาการที่สนใจการพัฒนา คือ บุคคลที่นำความรู้ และระบบ ระเบียบที่มาสสร้างกระบวนการชุมชนให้เกิดการเรียนรู้ ซึ่งมีใช้สั่งให้ผู้ถูกวิจัยปฏิบัติตามเพียงอย่างเดียวดังอดีต หากแต่เป็นการเสริมสร้างประสบการณ์การวิจัยให้กับคนในชุมชน เพื่อให้ประชาชนเรียนรู้และพัฒนาไปสู่ชุมชนที่เข้มแข็ง

3. นักพัฒนา ที่เป็นตัวแทนของหน่วยงานภาครัฐหรือองค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งมีบทบาทต่อกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในชุมชน อัน

ได้แก่ เจ้าหน้าที่จากอำเภอ ตำรวจ แพทย์ พยาบาล ฯลฯ และตัวแทนองค์กร มูลนิธิ การพัฒนาต่าง ๆ นักพัฒนาจะเป็นผู้ใกล้ชิดกับ ชุมชน เป็นเครือข่ายและผู้ประสานงานเครือข่ายที่สำคัญในการสนับสนุนการดำเนินงานต่างๆ และ เข้าใจถึงจุดอ่อน จุดแข็งของชุมชน ที่ควรได้รับการสนับสนุนทั้งภาครัฐและเอกชนเพื่อให้ชุมชนดึง จุดแข็งออกมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนและต่อการวิจัย

- การสร้างสัมพันธ์กับชุมชน โดยเฉพาะ นักวิจัย และนักพัฒนาซึ่งเป็นบุคคลภายนอกชุมชน ย่อมต้องอาศัยเทคนิคค่อนข้างสูงในการเข้าถึงผู้ให้ ข้อมูลหลัก (Key Informant) ในชุมชน ความเป็น มิตรและความจริงใจก็จะทำให้คนในชุมชนไว้วางใจ และพร้อมที่จะให้ข้อมูลที่เป็นจริง ทั้งที่เป็น ประเด็นเชิงบวกและเชิงลบที่แท้จริงและร่วมกัน ค้นหาคำว่าความรู้ เสนอแนวทางแก้ไขปัญหามาได้อย่างตรงประเด็น

- เทคนิคในการประสานงานเครือข่าย นักวิจัยควรสร้างเครือข่ายแบบมีส่วนร่วมที่จะ ก่อให้เกิดความร่วมมือ เกิดการระดมทรัพยากรที่มี คุณค่า มาใช้ให้เกิดประโยชน์ทั้ง เชิงวิชาการ และการพัฒนา เครือข่ายอาจจะมีทั้งภายนอก และภายในชุมชน การประสานทรัพยากรภายใน และภายนอก มีเป้าหมายร่วมกันในการค้นหาคำ ความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน ช่วยชุมชนให้ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น และพัฒนาตนเองได้มาก ยิ่งขึ้น

- การศึกษาแบบมีส่วนร่วมหรือการสังเกต อย่างมีส่วนร่วม(participate observation) นักวิจัยต้องสังเกตอย่างเป็นระบบมีขั้นตอน ตั้งแต่ เริ่มจนครบวงจรในเรื่องนั้น การบันทึกข้อมูล และการวิเคราะห์ข้อมูล การมีส่วนร่วมทำให้นักวิจัยรู้ ถึงสภาพปัญหาที่แท้จริง และเกิดความเข้าใจพร้อม ที่จะร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันอย่างเต็มที่

- การสื่อสารสองทาง (two-way communication) ทำให้นักวิจัยได้ข้อมูล ภาคนามหลายมิติ และชัดเจนมากขึ้น รูปแบบ

การมีส่วนร่วมนักวิจัยต้องเปิดใจรับฟังความเห็น มุมมอง ความคิดเห็นของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องด้วย การแลกเปลี่ยนกันอย่างเต็มที่ นักวิจัยจะเป็นผู้นำ ความรู้หรือการพัฒนาไปใส่ให้กับคนในชุมชน ฝ่ายเดียวไม่ได้

การเรียนรู้ของคนในชุมชน นักวิจัยต้อง ให้ความสนใจกระบวนการทางสังคมที่เกิด การเคลื่อนไหวของคนในชุมชน ที่จะเก็บเอา ปรากฏการณ์ที่ได้อพบ และเรียนรู้ประสบการณ์ที่ ได้รับจากการดำเนินชีวิต และข้อมูลจากเหตุการณ์ ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ในลักษณะของการเปิดใจให้ กว้าง นำเอาสิ่งรอบข้างมาเป็นครู เรียนรู้ ประสบการณ์อย่างรอบคอบและเป็นระบบ นำมาจัดกลุ่มข้อมูลแล้วตรวจสอบคัดแยกข้อมูล เพื่อการวิเคราะห์ จะทำให้สามารถค้นหาคำ ความรู้ จากข้อมูลนั้นๆ ซึ่งส่งผลทำให้คุณค่าของ ข้อมูลที่มีอยู่เกิดประโยชน์อย่างมากต่อไป

การศึกษาชุมชน ต้องค้นหาข้อมูล เกี่ยวกับกระบวนการทางสังคมในชุมชน แนวคิด ของคนในชุมชนต่อสิ่งที่ทำให้เกิดปัญหาในชุมชน ศึกษาสภาพบริบทชุมชนอย่างจริงจังและเป็น ระบบ จะทำให้ได้ข้อมูลเชิงลึกและเกิดความรู้ ความเข้าใจถึงกระบวนการแห่งปัญหา จนสามารถ เชื่อมโยงปัจจัยที่ก่อปัญหา สามารถอธิบายสภาพ ปัญหาที่เกิดขึ้นมาก่อนและกำลังเป็นปัญหาอยู่ ตลอดจนแนวโน้มของปัญหาและผลกระทบที่จะ เกิดในชุมชน

ระบบนิเวศชุมชนที่เปลี่ยนแปลง จะ เชื่อมโยงกับผลกระทบชุมชนอย่างเป็น กระบวนการต่อเนื่อง การศึกษาสิ่งแวดล้อมใน ชุมชน เพราะจะเป็นจุดเริ่มต้นของการกระตุ้นให้ เกิดความตระหนักที่จะให้คนในชุมชนรวมกลุ่ม ศึกษาบริบทชุมชนแบบมีส่วนร่วม ซึ่งการศึกษา ชุมชนโดยคนในชุมชน จะมีโอกาสเรียนรู้ถึง รากลึกของปัญหาที่แท้จริง ปรากฏการณ์ ธรรมชาติที่เกิดขึ้นในอดีต จะบ่งบอกและสามารถ เชื่อมโยงมาอธิบายปัญหาปัจจุบันได้เป็นอย่างดี

กระบวนการชุมชน เป็นข้อมูลสำคัญที่อธิบาย ผลของการที่คนในชุมชนเกิดความตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้น และผลกระทบของปัญหาที่จะตามมาในชุมชน การเรียนรู้กระบวนการชุมชน ทำให้เข้าถึงข้อมูลชุมชนได้อย่างรอบด้าน เข้าใจถึงพลังในการสู้ปัญหา ป้องกันปัญหา การค้นหาทางออกที่สามารถทำได้ กิจกรรมการเคลื่อนไหวในรูปแบบของกิจกรรมที่ต่อเนื่อง จะสะท้อนพลัง ความคิดที่อยู่ในตัวคนของชุมชนนั้น คิด ตัดสินใจและแสดงพฤติกรรมออกมาสู้กับปัญหา ปรับตัวกับเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้น ทั้งจากภายนอกที่เข้ามาสู่ชุมชน การเคลื่อนไหวที่มีผลต่อการเกิดกิจกรรมแนวความคิด การเคลื่อนไหวที่ต้องการเปลี่ยนแปลง และแก้ปัญหา เป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญของกระบวนการชุมชน

ลักษณะของกระบวนการทางสังคม เป็นสภาพการณ์ของบุคคลในสังคม ที่เกิดขึ้น มีการเคลื่อนไหวแสดงพฤติกรรมต่างๆ ออกมาในสังคมซึ่งมีองค์ประกอบดังนี้

1. มีการติดต่อกันทางสังคม มีคนเข้ามาเกี่ยวข้องมากกว่า 2 คน และมีกิจกรรมที่แสดงออกมาอย่างต่อเนื่องเป็นระยะๆ ตั้งแต่ขั้นเริ่มต้น จนกว่าเสร็จสิ้นกระบวนการ การติดต่อระหว่างกันของบุคคลกลุ่มคน จะมีอยู่ตลอดเวลาที่ดำเนินงาน การติดต่อทางสังคมอาจจะเป็นการสื่อสารทางตรงหรือสื่อสารทางอ้อมก็ได้ การสื่อสารในบางครั้งจะเป็นสัญลักษณ์ที่ผู้ติดต่อสื่อสารเข้าใจกัน
2. มีการถ่ายทอดแนวความคิดระหว่างกัน เป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินงานร่วมกันทางสังคม การดำเนินงานตามกระบวนการทางสังคม จำเป็นจะต้องทำความเข้าใจร่วมกัน เพราะจะต้องทำกิจกรรมที่ต่างกันแต่จะต้องสอดคล้องเชื่อมโยงต่อกันได้ การอธิบายเพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันจึงเกิดขึ้นเสมอในการจัดกระบวนการทางสังคม การพยายามถ่ายทอดแนวการดำเนินงานหรือแนวความคิดเพื่อให้อีกฝ่ายเข้าใจ และสามารถ

ค้นหาเทคนิควิธีการในการทำงาน เพื่อให้กระบวนการดำเนินงานเป็นไปด้วยดี

3. มีการตอบสนอง ต่อสิ่งที่ เป็นปัจจัยในกระบวนการสังคม การดำเนินงานตามกระบวนการทางสังคมจะต้องใช้เวลา และมีขั้นตอนหลายขั้นตอน การสร้างสิ่งเร้ามาจูงใจ เพื่อให้เกิดความสนใจ เพื่อกระตุ้นให้เกิดความพร้อมที่จะร่วมกิจกรรม ร่วมดำเนินงานต่อไป เป็นสิ่งจำเป็น และจะเกิดขึ้นเสมอ สิ่งเร้าอาจจะถูกสร้างขึ้นมาโดยตรง หรือเกิดขึ้นจากผลการดำเนินงานก็ได้ เมื่อเกิดสิ่งเร้า จะทำให้ผู้เกี่ยวข้องสนองตอบต่อ สิ่งเร้า นั้นเป็นระยะ สิ่งเร้าและการตอบสนอง จะเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการทางสังคม ทำให้กระบวนการทางสังคมเคลื่อนไหวไปตามขั้นตอน

กระบวนการทางสังคม จะเกิดขึ้นตลอดเวลาที่คนรวมตัวกันเป็นกลุ่มคนที่ชัดเจน การที่คนรวมตัวกัน จะมีการกำหนดเป้าหมายของกลุ่ม มีกิจกรรม และคนหลายๆ คน เมื่อมารวมกันเป็นกลุ่ม ซึ่งต่างก็มีความเป็นเฉพาะตัว (individual) และพยายามลดความเป็นเฉพาะตัวลง และหาจุดร่วมของคนในกลุ่ม จึงมีขั้นตอนในการผสมผสานหาเป้าหมายร่วม และจะต้องดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอน เพื่อทำกิจกรรมไปสู่เป้าหมายด้วยกัน กระบวนการทางสังคมจึงมีลักษณะดังนี้

1. เป็นกิจกรรมที่มีบุคคลเข้ามาเกี่ยวข้องจำนวนหนึ่ง พยายามแสดงสิ่งที่เหมือนกัน ร่วมกันออกมา อาจจะออกมาในรูปแบบของกลุ่มคนกลุ่มเดียวหรือหลายกลุ่ม หรือเป็นองค์กรที่มีโครงสร้างที่ชัดเจน ร่วมกันทำกิจกรรม โดยมีจุดร่วม อาจจะเป็นศรัทธา เป้าหมาย ผลประโยชน์ หรืออื่น ๆ
2. มีการเคลื่อนไหวทำกิจกรรมอย่างเป็นระบบ มีขั้นตอนหลายขั้นตอน เป็นกิจกรรมที่ต่อเนื่อง ตามลำดับขั้น การเคลื่อนไหวของแต่ละขั้นตอนจะมีข้อจำกัด มีปัจจัยที่เกี่ยวข้องตามลักษณะของกิจกรรมในส่วนนั้น

3. การเคลื่อนไหวของกิจกรรม จะมีการเชื่อมโยงต่อเนื่อง เป็นปรากฏการณ์ที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ซึ่งการเคลื่อนไหวของกิจกรรม จะเป็นจุดเชื่อมให้สมาชิกมารวมกลุ่มกัน มีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน ทำให้กลุ่มเหนียวแน่น และเกิดพลังในการขับเคลื่อนกระบวนการทางสังคม

4. มีจุดสิ้นสุด หรือครบวงจร หรือจบกระบวนการ หมายถึงเป็นเหตุการณ์เมื่อกิจกรรมนั้นดำเนินการผ่านขั้นตอนสุดท้าย กระบวนการทางสังคมเริ่มต้นได้ก็จะถึงจุดสิ้นสุดของกระบวนการ และจากนั้น อาจจะมีการเริ่มต้นใหม่ของกระบวนการทางสังคมต่อไป

ข้อมูลชุมชนเกี่ยวกับสภาพปัญหาชุมชน และความตระหนักที่จะแก้ปัญหา ทำให้บุคคลกลุ่มคนเคลื่อนไหวที่จะศึกษาปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน คนที่มีปัญหาเดียวกันหรือคล้าย ๆ กัน มารวมกลุ่มกัน การจัดกระบวนการชุมชนจึงควรเริ่มต้นจากการรวบรวมปัญหา และสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนนั้น จากนั้นจึงรวบรวมกลุ่มคนที่ประสบปัญหา และแนวโน้มที่จะเกิดปัญหา

บริบทชุมชน ภูมิแฉสำคัญในการศึกษาปัญหาชุมชนและค้นหาแนวทางในการแก้ปัญหา การศึกษาบริบทชุมชน จะสามารถพบประเด็นต่าง ๆ ที่สามารถเชื่อมโยงไปสู่การเคลื่อนไหวต่าง ๆ บริบทชุมชนด้านกายภาพ เป็นสิ่งแวดล้อมที่สามารถมองเห็น จับต้องได้ง่าย เช่น สภาพภูมิประเทศ ลักษณะดิน พืชพรรณธรรมชาติต่าง ๆ ปริมาณฝน แหล่งน้ำ การคมนาคม สิ่งก่อสร้าง ต่าง ๆ รวมถึงสวน ไร่ นา ปัจจัยแวดล้อมเหล่านี้ สามารถเชื่อมโยงซึ่งกันและกันทั้งดิน น้ำ พืช ทิศทางลม ปริมาณฝน จะมีผลซึ่งกันและกัน ขณะที่บริบทสังคม เป็นสิ่งแวดล้อมที่ต้องอาศัยการสังเกตเป็นพิเศษ และบางโอกาสบางเวลาจึงจะพบเห็นได้ เช่น กิจกรรมประเพณี การปฏิสัมพันธ์ที่มีต่อกันของคนในสังคม พฤติกรรมชนชั้นทางสังคม

การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไปตามกระแสสิ่งแวดล้อม กระแสสังคมจากภายนอกที่เข้ามา

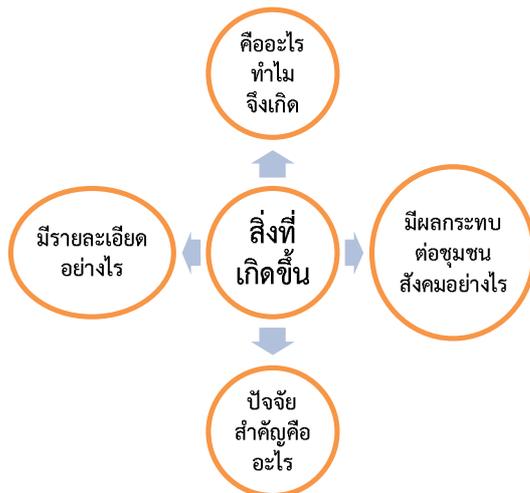
กดดัน หรืออาจจะเกิดนวัตกรรม เทคโนโลยีเข้ามา ทำให้กระบวนการทางสังคมเกิดการเคลื่อนไหวปรับตัวและเปลี่ยนแปลง การรวมกลุ่มเคลื่อนไหวทางสังคมในชุมชน จะช่วยให้กลุ่มมีโอกาสในการเรียนรู้ถึงปัญหาแนวทางต่าง ๆ ได้มากขึ้น มีการจัดกลุ่มข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงระบบ จะทำให้การเรียนรู้ปัญหาชุมชนมีความชัดเจน นำไปสู่การวางแผนแบบมีส่วนร่วม และจะนำไปสู่กระบวนการชุมชนที่ต่อเนื่องต่อไป

วิถีชุมชน เป็นรูปแบบหรือแนวทางปฏิบัติตนของคนในชุมชน ที่เคลื่อนไหวไปตามกระบวนการดำเนินชีวิตในแต่ละรอบวัน รอบปี การเคลื่อนไหวในรูปของกิจกรรมต่าง ๆ นั้นจะมีบุคคลเข้ามามีส่วนร่วมเกี่ยวข้อง เป็นระยะ ๆ การเคลื่อนไหวกิจกรรมแต่ละครั้ง มีทั้งการช่วยอำนวยความสะดวกสบาย การช่วยเหลือแก้ไขปัญหา ข้อเดือดร้อนต่าง ๆ ของบุคคลหรือกลุ่มคน หรืออาจจะกลายเป็นข้อขัดข้อง ขัดแย้ง ปัญหาที่สร้างความเดือนร้อนให้เกิดขึ้นกับบางคน บางกลุ่ม ทั้งนี้จะขึ้นอยู่กับเหตุ ปัจจัยต่าง ๆ ของแต่ละคน ทำให้โครงสร้างของระบบ และการปฏิบัติตนของคนต้องมีการปรับตัวอยู่เสมอ ข้อมูลเกี่ยวกับการเรียนรู้เพื่อปรับตัวเข้าสู่ระบบ หรือร่วมกันปรับระบบเพื่อให้เหมาะสมกับคนในสังคม จึงมีความสำคัญกับการวิจัยชุมชน

การสังเกต (Observation)

การสังเกต เป็นเครื่องมือการวิจัยที่มีความสำคัญ ที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูล ที่นักวิจัยเชิงคุณภาพจะนิยมใช้วิธีการสังเกตในการเก็บข้อมูลหลักของการวิจัย การสังเกตเบื้องต้นจะช่วยให้เข้าใจลักษณะธรรมชาติ และขอบเขตของการเกี่ยวข้องสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ ของปรากฏการณ์ทางสังคม และพฤติกรรมของคนในชุมชนนั้น การสังเกตการณ์จึงต้องอาศัยประสาทสัมผัสทุกส่วนที่เป็นไปได้ ทั้งการใชตามองอย่างเป็นระบบ และทุกรายละเอียด หูฟังในหูที่ประเด็นที่เกี่ยวข้อง สัมผัสที่สามารถสัมผัสได้

การสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมในเหตุการณ์ คือการที่ผู้สังเกต เข้าไปร่วมอยู่ในเหตุการณ์ ในสถานการณ์อย่างใกล้ชิด (participant observation) เป็นวิธีที่ผู้ศึกษาเข้าไปมีส่วนร่วมเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน หรือกลุ่มที่ทำการศึกษา อย่างเป็นธรรมชาติที่สุด (หลีกเลี่ยงการจัดฉากหรือกำหนดขึ้นเฉพาะให้มากที่สุด) การสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม (non-participant observation) เป็นวิธีที่ผู้ศึกษา ฝักมอมอง ติดตามการเคลื่อนไหวต่าง ๆ ด้านพฤติกรรม การแสดงออกมาทางสังคม การสังเกตสิ่งที่เกิดขึ้น สิ่งที่เป็นอยู่ สิ่งที่เปลี่ยนแปลง การเคลื่อนไหวต่าง ๆ โดยผู้สังเกตอยู่ภายนอก หรือใกล้ ๆ เหตุการณ์นั้น

แผนภูมิแสดง การสังเกตชุมชนภาคสนามเบื้องต้น การสังเกตอย่างมีโครงสร้าง (structured observation) เป็นการสังเกตที่เป็นระบบ มีการวางแผนล่วงหน้า กำหนดประเด็นที่ต้องการชัดเจน ครอบคลุมทุกรายละเอียดที่ต้องการ จึงมีการเตรียมการ และมีการศึกษาเอกสาร เรื่องราวเบื้องต้นก่อนการวางแผนเพื่อให้การมอง การสัมผัสข้อมูลด้วยการสังเกตได้ครบทุกประเด็นที่ต้องการ

การสังเกตการณ์แบบไม่มีโครงสร้าง (unstructured observation) เป็นการสังเกตที่เหมาะสมกับผู้มีประสบการณ์ในการวิจัยภาคสนาม มามากพอสมควร ผู้ศึกษาวิจัยเตรียมวัตถุประสงค์ของการสังเกตไว้ล่วงหน้า เพื่อให้เห็นสิ่งที่ต้องการศึกษา มีโอกาสได้สังเกต มองในสิ่งที่เกี่ยวข้องรูปแบบนี้ ผู้ศึกษาวิจัยจึงมีประเด็นหรือสมมุติฐานชั่วคราวก่อน เมื่อสัมผัสข้อมูลชัด ๆ ตัวข้อมูลจะทำให้เห็นประเด็นหรือแนวทางใหม่ ๆ จึงเกิดสมมุติฐานใหม่ในพื้นที่ แล้วสังเกตพฤติกรรม หรือสิ่งนั้น ๆ เชิงลึกต่อไป

การสัมภาษณ์ (interview)

การสัมภาษณ์ เป็นเครื่องมือสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ที่นักวิจัยเชิงคุณภาพนิยมใช้ในการศึกษา การสัมภาษณ์ผู้ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นที่ศึกษาในชุมชน จะช่วยให้นักวิจัยชุมชนได้ข้อมูลที่รอบคอบ ครบถ้วน ในหลาย ๆ มุมมองหลาย ๆ มิติ เป็นอีกวิธีหนึ่ง ที่เป็นเครื่องมือหลักที่สำคัญ ที่ใช้เก็บข้อมูลในภาคสนาม และสามารถเข้าถึงข้อมูลในรายละเอียดต่าง ๆ ได้ตามที่ต้องการ

การสัมภาษณ์แบบเจาะจง (focused interview) เป็นการสัมภาษณ์ที่กำหนดคุณสมบัติของผู้ให้ข้อมูล หรือผู้ให้การสัมภาษณ์ตามหัวข้อตามประเด็นที่ต้องการ ผู้สัมภาษณ์จะต้องระมัดระวังในการเข้าถึงตัวผู้ให้สัมภาษณ์ประเภทนี้ เพราะจะมีจำกัด คนที่มีคุณสมบัติครบที่จะให้ข้อมูลในบางเรื่องนั้น อาจจะมีเพียงคนเดียว หรือกลุ่มเดียวเท่านั้น เมื่อสามารถเข้าถึงตัวผู้ให้สัมภาษณ์ได้แล้ว บรรยากาศการสัมภาษณ์ก็ต้องระมัดระวังให้มากด้วย บุคคลเหล่านี้ จะเป็นเจ้าของข้อมูลโดยตรง ผู้ใกล้ชิดแหล่งข้อมูล เป็นผู้รู้ข้อมูลในรายละเอียดที่ดีที่สุด เป็นผู้อยู่ในเหตุการณ์ เป็นผู้รู้ผู้เข้าใจในเรื่องนั้นๆ อย่างแน่ชัด การสัมภาษณ์แบบลึกซึ้ง หรือแบบเจาะลึก (In-depth Interview) เป็นวิธีการสัมภาษณ์ที่ต้องการรายละเอียดมากที่สุดในเรื่องที่ต้องการ การสัมภาษณ์แบบลึกซึ้งจะเกิดขึ้นได้เมื่อ

ผู้ให้สัมภาษณ์มีความคุ้นเคยและพร้อมที่จะให้คำตอบมากที่สุด

การสัมภาษณ์อย่างมีโครงสร้าง (structured interview) เป็นการสัมภาษณ์ โดยถามคำถามต่าง ๆ ที่มีไว้ในแบบสัมภาษณ์ ไม่ดัดแปลงเป็นคำถาม เป็นการสร้างมาตรฐานเดียวกันกับการสัมภาษณ์โดยผู้สัมภาษณ์คนอื่น ๆ แบบนี้จะช่วยลดอคติของ การสัมภาษณ์ของผู้สัมภาษณ์แต่ละบุคคล แบ่งเป็น 2 ชนิด คือ

การสัมภาษณ์ตามแบบสอบถาม (interview schedule) เป็นการสัมภาษณ์ตามแบบสอบถามที่กำหนดมาแล้วหน้า เหมาะสำหรับนักเก็บข้อมูลมือใหม่ สัมภาษณ์บุคคลที่ไม่ค่อยมีความรู้เชิงวิชาการมากนัก ที่ไม่ค่อยเข้าใจแบบสอบถามที่อ่าน คิดทำความเข้าใจโจทย์ ข้อคำถามด้วยตนเอง จึงใช้ผู้สัมภาษณ์ทำหน้าที่ถามเพื่อให้ตอบในประเด็นที่ต้องการข้อมูล อาจจะมี ความยืดหยุ่นในการใช้คำถาม คำพูด ให้ง่ายต่อการเข้าใจ เพื่อให้ผู้ให้สัมภาษณ์ตอบคำถามที่ตรงกับวัตถุประสงค์ของการศึกษา

การสัมภาษณ์ตามแบบคำถามที่กำหนดไว้ (questioned interview) เป็นการสัมภาษณ์แบบคำถามต่าง ๆ ที่มีไว้โดยไม่มี การดัดแปลงการสัมภาษณ์แต่อย่างใด

การสัมภาษณ์อย่างไม่มีโครงสร้าง (unstructured interview) เป็นการสัมภาษณ์ที่ไม่มีขอบเขตของคำถามที่แน่นอน มีเพียงแต่แนวทางกว้าง ๆ หรือประเด็นที่ต้องการข้อมูล แนวทางการสัมภาษณ์ (interview guide) ซึ่งสร้างขึ้นเป็นประเด็นหลัก หรือหัวข้อในการสัมภาษณ์ พูดคุยให้ได้รายละเอียด มีกรอบคำถามเป็นแนวทางในการสัมภาษณ์ เพื่อให้บรรยากาศการสัมภาษณ์ พูดคุยเป็นแบบกันเอง การสัมภาษณ์ ช่วยตอบคำถามที่ต้องการทราบได้ ในทันทีที่ได้รับคำตอบ และยังช่วยอธิบายให้เกิดความเข้าใจ เกิดแนวคิด แนวทางในการศึกษาวิจัย ในประเด็นที่ต้องการ

การสนทนากลุ่ม (focus group)

การสนทนากลุ่มเป็นเทคนิควิธีการศึกษาวิจัยชุมชน อีกวิธีหนึ่งที่ประหยัดทั้งค่าใช้จ่ายและเวลา แต่ต้องการมีการวางแผนเตรียมการอย่างเหมาะสม เป็นการนัดประชุมขนาดเล็ก ให้มีการสนทนาพูดคุยกันอย่างอิสระ ไม่มีการกดดันเชิงอำนาจ บารมี หรือเกรงใจจนไม่กล้าพูดในสิ่งที่เป็นจริง ขนาดกลุ่มคนที่มาประชุมประมาณ 6-15 คน แต่สามารถยืดหยุ่นตามจำนวนที่เหมาะสมได้ ในระหว่างการสนทนาจะมีผู้ดำเนินการสนทนา (moderator) คอยเปิดประเด็นการพูดคุยสนทนา ชักจูงใจให้บุคคลแสดงความคิดเห็น เสนอประเด็นหรือแนวทางในการสนทนาให้ได้กว้างขวางลึกซึ้ง และลงเอยในรายละเอียดที่สุดเท่าที่จะทำได้ต้องสร้างบรรยากาศที่เป็นกันเองด้วย เพื่อให้ได้ข้อมูลในลักษณะที่มีเนื้อหาสาระเป็นข้อมูลเชิงคุณภาพที่ถูกต้อง แม่นตรงตามที่ต้องการ

ผู้ดำเนินการสนทนา (moderator) เป็นผู้ที่มบทบาทสำคัญอย่างมากต่อกระบวนการดำเนินงาน ผู้ดำเนินการสนทนาจะต้องเป็นผู้ที่พูดและฟังภาษา เข้าใจความหมายของคำพูดและภาษาท่าทางต่าง ๆ ได้ดี ควรเป็นคนที่มีความสุภาพ อ่อนน้อม และมีมนุษยสัมพันธ์ดี สร้างบรรยากาศการพูดคุย สนทนาได้อย่างเหมาะสมกับบุคคลและเหตุการณ์นั้น ผู้ดำเนินการสนทนาจะต้องเป็นผู้รู้ความต้องการและวัตถุประสงค์ของการศึกษาชุมชนในแต่ละครั้งเป็นอย่างดี

ผู้จดบันทึกการสนทนา (note taker) เป็นผู้ที่จับประเด็น จับใจความการสนทนาได้ครบถ้วนเชิงสรุป และจดบันทึกการสนทนาอย่างเป็นระบบ จะต้องจดบันทึกบรรยากาศที่เกิดขึ้นในระหว่าง การสนทนาด้วย

การสนทนากลุ่ม เป็นกระบวนการตรวจสอบข้อมูลจากการสังเกต สัมภาษณ์เดี่ยว หรือสัมภาษณ์กลุ่ม ที่ทิศทางของข้อมูลไม่สอดคล้อง ไปในทิศทางเดียวกัน เป็นเวทีที่มีตัวแทนที่เกี่ยวข้องจากทุกส่วน มาแลกเปลี่ยน

ข้อมูล ความเห็นร่วมกัน จนเกิดความชัดเจน และเป็นที่ยืนยันความถูกต้องของข้อมูล หรือยอมรับในทิศทางความเห็นร่วมกัน

การใช้ข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวกับชุมชน

เอกสารเป็นหลักฐานที่มั่นคง อ้างอิงได้ ข้อมูลเอกสารจากแหล่งวิชาการจากหน่วยงาน จะเป็นแหล่งข้อมูลที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งที่ผู้ศึกษาวิจัย ชุมชนควรใช้ คือ แหล่งข้อมูลเอกสาร การที่ผู้ศึกษาวิจัยจะทำงานสนามและได้ข้อมูลส่วนใหญ่ จากการสัมภาษณ์ และการสังเกต แต่แหล่งข้อมูล เอกสารก็เป็นสิ่งที่จะละเลยมิได้ เพราะมีข้อมูล บางอย่างที่ไม่อาจหาได้จากการสัมภาษณ์ การสังเกต เช่น การหาข้อมูลหลักฐานเกี่ยวกับ เรื่องในอดีต สิ่งสาธารณูปโภค การแจ่งนับที่เป็น ข้อมูลพื้นฐานของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับหน่วยงานที่ แจ่งนับ หรือเป็นองค์กร หน่วยงานเจ้าของข้อมูล ที่ นำเชื่อถือ

1. **สถิติและบันทึกต่างๆ** หมายถึง ข้อมูลที่ได้มีการรวบรวมบันทึกอย่างเป็นระบบ ระเบียบต่อเนื่องขององค์กร หน่วยงาน เป็นข้อมูล สถิติที่เป็นตัวเลข เป็นเรื่องราวเหตุการณ์ เช่น บันทึกประจำวัน สถิติประชากร สถิติของผู้มารับ บริการจากหน่วยงาน

2. **เอกสาร** หมายถึง ข้อมูลในเรื่อง ใดเรื่องหนึ่งที่มีอยู่เป็นลายลักษณ์อักษร หรืออาจ เป็นแผนผัง แผนที่ รูปภาพ ข้อมูลเหล่านี้ได้แก่ ข่าวหรือบทความในหนังสือ จดหมายโต้ตอบ ระหว่างบุคคล คำขวัญ ทัศนคติประวัติฯ ซึ่งข้อมูล ดังกล่าว จะเป็นทั้งของทางราชการและส่วนตัว

การตรวจสอบสามเส้า (triangulation)

การเก็บข้อมูลชุมชน ให้ตระหนักถึงความน่าเชื่อถือ จึงต้องมีตรวจสอบข้อมูล เป็นการตรวจสอบทันทีในขณะที่เก็บข้อมูลในสนาม และสมมติฐานชั่วคราวขึ้นเป็นระยะ ๆ หรือตั้งไว้ แล้วก่อนเริ่มเก็บข้อมูลด้วยเทคนิคสามเส้า (Ann R.J. Briggs, 2012) ซึ่งมีแนวทางดังนี้

1. การตรวจสอบข้อมูลจาก แหล่งข้อมูลที่ต่างกัน (data triangulation)

ได้แก่ ข้อมูลจากเอกสาร ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ บุคคลที่หลายสถานภาพ จากหน่วยงานภาคส่วน ต่าง ๆ ให้หลากหลายออกไป ว่ามีความสอดคล้อง หรือขัดแย้งกันอย่างไร เพราะอะไร

2. การตรวจสอบข้อมูลจาก การสืบสวนสอบสวน (investigator triangulation) โดยการนำหลักฐานอื่น ๆ ที่ เกี่ยวข้องกับข้อมูลมาตรวจสอบเช่น ภาพถ่าย ร่องรอยจากสิ่งของเครื่องใช้ จากวัตถุต่าง ๆ มา วิเคราะห์เชื่อมโยงตรวจสอบ

3. การตรวจสอบจากหลากหลาย ทฤษฎี (theoretical triangulation) โดยการ นำเอาแนวคิดทฤษฎี หลักวิชาการด้านที่เกี่ยวข้อง กับข้อมูลนั้น หลายๆ ทฤษฎีมาตรวจสอบ วิเคราะห์เชื่อมโยงหาความเป็นไปได้ตามหลักฐาน ข้อมูลนั้น เพื่อยืนยันหรือตั้งข้อสังเกต ข้อสงสัย เกี่ยวกับข้อมูลนั้น

4. การตรวจสอบจากหลายวิธีการ (methodological triangulation) โดยการใช้ เทคนิควิธีหลาย ๆ อย่าง เช่น การสัมภาษณ์เดี่ยว การเปลี่ยนคนสัมภาษณ์ การสัมภาษณ์กลุ่ม การสังเกตตรวจสอบ โดยผู้รู้ ผู้เชี่ยวชาญ หลายคน

สรุปผลการวิจัย

การเก็บข้อมูลวิจัยภาคสนาม ต้องใช้เวลา ในการลงพื้นที่ชุมชนให้มากพอ จนได้ข้อมูลถึงขั้น อิ่มตัวเชิงทฤษฎี ด้วยการเรียนรู้ ทำความเข้าใจใน ประเด็นนั้น ให้ ความสำคัญกับ ข้อมูล เชิงปรากฏการณ์วิทยา (phenomenology) และ มีการตรวจสอบความน่าเชื่อถือ ความลึก เชิงเนื้อหา ใช้เทคนิควิธีที่สามารถอธิบายให้เห็น ความเคลื่อนไหวเชิงประจักษ์ในชุมชน

การศึกษาสิ่งที่เกิดขึ้นในชุมชนอย่าง ลึกซึ้งกว่าที่เห็น เป็นแนวคิดหลักของการวิจัย ชุมชน เพราะสิ่งปรากฏให้เห็นนั้น มีที่มา เชิงระบบเสมอ และยังบ่งบอกถึงที่ไปหรือสิ่งที่ จะ เกิดตามมา การศึกษาปรากฏการณ์ชุมชน จึงมุ่ง ศึกษาโครงสร้างเชิงระบบ และกระบวนการ

เคลื่อนไหวของทุกส่วนของโครงสร้างที่ต่อเนื่องของ
สิ่งนั้น ภาพและเหตุการณ์ที่ปรากฏออกมา เป็น
ข้อมูลสำคัญที่มีความแม่นยำ และน่าเชื่อถือ ที่

สามารถนำมาใช้ในการวิเคราะห์ ศึกษา อธิบาย
เหตุการณ์ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น และยังสมารถ
ที่จะทำนายสิ่งที่จะเกิดขึ้นในชุมชนนั้น

เอกสารอ้างอิง

- ชาย โปธิสิตา (2549). **ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ** กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง.
- ปัญญา เลิศไกร (2555). **ทฤษฎีระบบเพื่อการวิจัยและพัฒนา** นครศรีธรรมราช: มหาวิทยาลัยราชภัฏ
นครศรีธรรมราช.
- นิตา ชูโต (2551). **การวิจัยเชิงคุณภาพ** กรุงเทพฯ: พรินโพร.
- Briggs,A.R.J.; Coleman,M. and Morrison M.E. (2012). **Research methods in
education leadership and management**. California: SAGE.
- Glaser,B.and Strauss,A.L. (1971). **The Discovery of Grounded Theory : Strategies for
Qualitative Research**. Chicago: Aldine.
- Luis R. Gomez – Mejia and David B. Balkin,D.G.(2010). **Management people, performance,
change** New Jersey: Pearson.
- Myers,D.G. (2005). **Social psychology** New York: Mc Graw Hill.
- Rogers, E.M. (1971). **Communication of innovations**. New York: Free Press.
- Rogers, E., & Shoemaker, F. (1978). **Communication of innovations: A cross-cultural
approach**. New York: Free Press.